

Alabán Péter

„Siktából” az utcára

Ipari munkások az ózdi kistérség törésvonalain

Miközben a tanulmány címében szereplő, még a bányászat és a kohászat virágzásának idejéből származó sikta (sichta, sicht) német kifejezés eredeti jelentése (műszak, munkaszakasz, váltás) ma már szinte teljesen ismeretlen, azzal együtt a munka egykor kulturális hagyományokat teremtő világa is fokozatosan idegenné vált, az egykor erősen differenciált ipari munkásság rétegei pedig lényegében eltűntek. Míg 1945 után, az új irányelveket követő gazdasági stratégiáknak a hazai társadalomszerkezetre gyakorolt hatásai a – magyar társadalom döntő többségét képező – gazdálkodó parasztság történetében megtörték a kontinuitást, és hozzájárultak a paraszti lét leértékelődéséhez, hasonló törés figyelhető meg a munkásság esetében a rendszerváltozást követően. A nehézipari központok leépülésével párhuzamosan az ipari munkásság esetében már korábban – burkolt módon – is észlelhető problémák kerültek felszínre. A kísérő jelenségek közel hét évtized elmúltával kísértetiesen azonosak és együttesen figyelhetők meg a szocialista időszakban még népes társadalmi csoportokban. A negatív demográfiai tényezőkön túl, amíg az 1950-es években a régi paraszti társadalom utolsó tagjait láthattuk, ma a kiháló „munkásdinasztiák” leszármazottaival találkozhatunk. Akkor a jövő nélküli, presztízsét elvesztő paraszti léttel szembesülhettek a kortársak, ma a magyar mezőgazdaság és ipar területén a fokozódó bizonytalansággal. Míg néhány évtizeddel ezelőtt a mezőgazdasági szektorból való kiáramlás („menekülés”) volt érzékelhető, ma a – szakképzés hiányosságai mellett, az 1990-es évektől egyre inkább erősödő továbbtanulási szándékkal jellemezhető – kétkezi munka elvetése, lebecsülése figyelhető meg. Utóbbi mögött – részben a piacvesztéssel összefüggően – a nehézipari ágazatok leépítése áll, amely az elmúlt húsz év alatt az oktatási rendszer hibáit is felszínre hozta: a szakmunkások hiánya évek óta érzékelhető Magyarországon, amire a munkaadók saját képzésekkel, akár képzőközpontok alapításával igyekeznek megoldást találni – több-kevesebb sikerrel.

AZ ÓZDI GYÁRAT ÖVEZŐ IPARI TÁJÖVEK A 20. SZÁZADBAN

A fenti folyamatok regionális és lokális szinten különösen nagy hatást gyakoroltak azokra a térségekre, amelyek egy-egy nemzetgazdasági ágazat kiemelkedő gócpontjait képezték. Az észak-borsodi iparvidék arculatváltásának domináns vonása a hagyományos helyi társadalmú történeti tájra ráépülő ipari vertikum volt, amely kihatott annak olykor nagy távolságokat is magában foglaló vonzáskörzetére,

s lakóira. Az 1840-es évek második felétől az ózdi vasgyár építésével, majd a modern ipartelepek fokozatos feltűnésével a fejlődés menetét újabb és újabb kiszolgáló és ellátó létesítmények jelezték. Az 1852-ben fúziókkal megalakult Rimamurányvölgyi Vasmű Egyesület és az 1868-ban létrejött Salgó-Tarjáni Vasfinomító Társulat 1881-ben egyesült Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. néven. Az üzem számára a környező szénbányák olcsó nyersanyagot, a környező települések kis- és középparaszti népessége pedig olcsó munkaerőt biztosított. Az infrastrukturális beruházásokkal járó fejlődés sajátos menete kronológiai sorrendben alakított ki ipari tájöveket a centrum, vagyis a nagyüzem (gyár) vasolvasztói köré, átszabva ezzel a „Rima birodalmának” arculatát. A vállalat üzemi decentralizációját az üzemek elhelyezése jelzi: Ózdra az acélgyártást, Borsodnádásra a lemezhengerlést, Salgótarjánba pedig a készárugyártást telepítették.

Az Ózdon gimnáziumot szervező geográfus, Peja Győző (1907–1983) egyik, az 1950-es évek közepén megjelent írása¹ egy „kristályosodási pont” köré vonható, különböző periódusokra tagolható koncentrikus köröket vázol fel, amelyeket az alábbiak szerint rendszerezhetünk (1. kép). Az „egy gyár–egy város”, mint gazdasági és társadalmi képződmény központi szerepkörét Ózd és a gyár hosszú ideig betöltötte, kistérségi szinten ennek elvesztése 1989 után nagy területi kihatással járt. Elég megvizsgálni a tájövek kialakulását, amely – nem véletlenül az iparosítás időszakában, 1949-ben – várost hozott létre a korábbi faluból. Az ipari létesítményeket körülhatároló 2. zóna a II. világháború végéig létrejött településrészt határolta, majd ezt követi a 3. öv (szocialista tájöv), amely az új, kommunista típusú iparfejlesztés következtében továbbfejlesztett vasgyári létesítményeken túl már a városi rangra emelkedett Ózdohoz – még községi időszakában, 1940. január 1-jén – csatolt Sajóvárkony és Bolyok községeket is magában foglalta. Az összevonást indokolta, hogy az említett, azt megelőzően önálló települések lakosságának többsége ekkor már gyári, kohászati dolgozó volt.

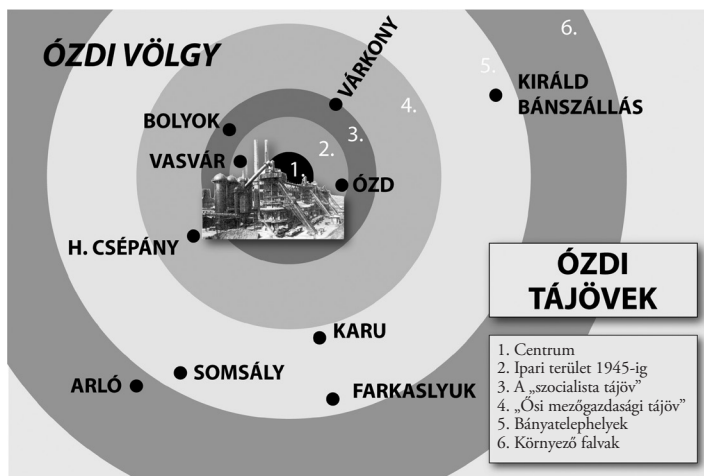
A gyors ütemben fejlődő város „beolvasztó ereje” a 4. ciklusban érte el az úgynevezett ősi mezőgazdasági tájövhöz sorolt Hódoscsépányt, ahol a meghatározásból adódóan az ipari munkavállalás mellett megmaradt a tradicionálisan agrárjellegű földművelés–erdőgazdálkodás–állattenyésztés hármassága is. Szabó Zoltán (1912–1984) szociográfus ennél a – bányák és ipartelep közelében lévő – falutípusnál hívja fel a figyelmet az átalakuló (de nem felbomló!) szegényparasztság életforma-változásaira:

„Itt a parasztfurma helyébe [...] lassan a munkás életformája lép. [...] Ez az átalakulás különösen a többi vidékhez viszonyítva egészségesebb, noha széles rétegek számára a bányamunka ma se több, mint bármilyen más időszaki bérmunka. E típus a három bányavidéken (Salgótarjáni medence, Ózd–borsodnádasi medence, Sajóvölgy) található meg és mind a három bányavidéken külön, sajátos jellemzői vannak.”²

¹ Peja 1955.

² Szabó 1938: 45–46.

*Az ózdi vasgyárat övező ipari tájövök
(Peja Győző nyomán). Grafika: Dolezsár Zoltán.*

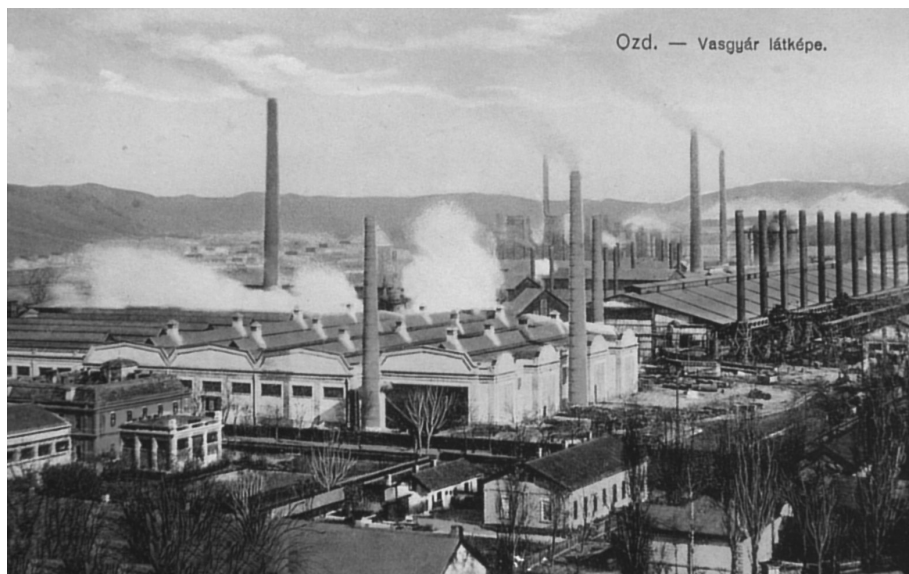
Hódoscsépanyt végül csak később, 1979. január 1-jén vonták össze Ózddal. Ezt a zónát már csak a várostól délre fekvő, beszállítást végző szénbányatelephelyek (5. tájöv: Somsály, Bánszállás, illetve az 1999-től önálló Farkaslyuk és a távolabbi Királd), valamint a bányákon kívül eső munkástartalékok gyűjtőterülete (6. tájöv: környező falvak paraszti népességgel) követi; további – főként bejáró vagy ingázó – munkaerőt adva a gyárnak. Az utolsó tájöv kapcsán kiemelendő, hogy a 20. század első felében csak két olyan község volt (Kissikátor és Domaháza), amely a telephelytől 10 km-nél távolabbra esett, miközben az 5 km sugarú körön belül elhelyezkedő települések igen hamar a gyárak, illetve a bányák fő munkaerőbázisává váltak. 1900-ban a munkások 39,8%-a, 1910-ben pedig már 42%-a innen került ki, de az ipari munkavállalás – a rossz közlekedési viszonyok ellenére – már a távolabbi falvak népességénél is lassú bővülést mutatott; 1919-ben a keresők közel fele bányász vagy ipari munkás volt.³

A gyári munkavállalás fokozatos térhódításával megváltozott a térség foglalkoztatási szerkezete. Kezdetét vette a társadalmi átrétegződés folyamata, amely egyes falvakban (például Arlón) nagyon rövid időn belül végbement, s a korábbi agrárnépesség leszármazottaiból műszakokban dolgozó, bérből élő munkásokat teremtett. Az ózdi járásban, a 19–20. század fordulóját követő egy évtized alatt a mezőgazdasági népesség aránya 44,5%-ról 34,4%-ra csökkent, míg a bányászatban foglalkoztatottaké 15,1%-ról 18,6%-ra, az iparban dolgozóké 28,4%-ról 31,2%-ra növekedett. 1910-ben az ózdi vasgyár és a borsodnádasi

³ Lehoczky 1975: 60.

2. kép

A vasgyár látképe. Ózd, 1925. (Képeslap, magántulajdon.)

lemezgyár a teljes lakosság több mint 10%-ának, közel 3700 főnek biztosított munkát és megélhetést.⁴ 1930-ban a járás immár 25 települést foglalt magában 40 ezer főt meghaladó népességszámmal. A keresők és eltartottak kategóriáit vizsgálva, bár az ipari népesség aránya meghaladta az országos átlagot, még döntően kisipari dolgozókról volt szó: a népszámlálás idején a keresők nagy fölénnyel 35,18%-ot, az eltartotaknál 38,93%-ot tettek ki. A bányászat–kohászat szektorban 15,70%, illetve 23,29%, míg a mezőgazdaság esetében 30,52%, illetve 22,77%-os aránypárok figyelhetők meg a keresők–eltartottak viszonylatában.⁵ Az ipari üzemek közel 7000 ember és családja megélhetését biztosították.

1949-ben a közigazgatásban történt változások nyomán az ózdi járás községeinek száma 22-re, lakóinak száma pedig 29 248 főre módosult. A foglalkoztatás statisztikai adatai ugyanakkor a két világháború között kezdődő tendenciák további erősödését jelzik. A kereső és az eltartott népesség egészét nézve további visszaesés mutatkozott az agráriumban (20,6%), miközben a bányászat–ipar ágazatban 58,5%-os népességkoncentráció állapítható meg.⁶ 1950-ben a megyerendezés során létrejött Borsod-Abaúj-Zemplén megye, amely területének kialakítása a korábbi Borsod, Gömör, Abaúj és Zemplén megyék egyesítésével és a határok néhány község átcsatolását jelentő kismértékű

⁴ Tengely 2001: 2.

⁵ Saját számítás. Népszámlálás 1934: 73.

⁶ Saját számítás. Népszámlálás 1950: 276–277.

kiigazításával történt. A tanácsrendszer bevezetésével a megyét 14 járásra osztották, köztük az ózdi továbbra is 22 településsel bírt.

A mezőgazdasági szféra mélypontja 1960-ban következett be, amikor az itt élő kereső lakosság foglalkozási főcsoportjain belül mindössze 11,6%-ot képviselt, szemben az ipari–építőipari népesség 65,6%-ával. A többi „népgazdasági” ágazat lényegében elhanyagolhatónak mondható (közlekedési szektor: 2,4%, kereskedelem: 2,1%).⁷ A népességszám az 1980. évi népszámlálás idején tetőzött, s járási szinten meghaladta az 50 ezer főt. Keresőit és eltartottait együttesen nézve 68,12%-uk ipari–építőipari munkából élt, míg a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás területén 12,24%-uk, a szállítás és hírközlés részen 5,81%-uk, a kereskedelemben pedig alig 4%-uk tevékenykedett.⁸

Az ipari központ Ózd 1950-ben járási tanácsú város, 1954-ben járási jogú város lett. Szerepe 1979-től tovább növekedett újabb öt környező község (Center, Hódoscsépány, Susa, Szentsimon, Uraj) hozzácsatolásával. A járási rendszer megszüntetését (1984) követően a város hatásköre kiszélesedett, a rendszerváltozás idején pedig Ózdohoz – mint városkörnyékhez – már összesen 26 község tartozott. A város 1981-ben érte el népesedési rekordját 46 636 fővel, ezután, de különösen a rendszerváltozást követően, ugrásszerű visszaesés volt tapasztalható. A későbbiekben kialakított statisztikai kistérségek területileg nem a korábbi járásokat fedték le, azonban egyes település csoportok esetében végezhetünk összehasonlító elemzéseket.⁹

A szocialista elveken nyugvó iparpolitika, azon belül leginkább a területi szervezés hiányosságai már az 1950-ben induló első öt éves terv során megmutatkoztak, részben a nehézipar egyoldalú fejlesztésével (és az ezzel járó ingázás jelentőssé válásával), részben – kellő nagyságú könnyűipari bázis hiánya, illetve a mezőgazdasági tevékenységek visszaszorulása okán – a nagyarányú női munkanélküliséggel. Utóbbin enyhített, hogy 1961 elején a Debreceni Ruhagyár Ózdon létesített részleget,¹⁰ és a Budapesti Fehérnemű Ktsz hangonyi üzemével hamarosan kiemelkedő tényezővé váltak a nők foglalkoztatásában; előbbi jogi létszáma 1970-ben már 1400 fő körül mozgott. Nem mellékes, hogy a tömeges munkaerőigény a mára szinte teljesen lesüllyedt alacsony végzettségűek számára is munkalehetőséget biztosított csekély bérezéssel (1. táblázat). Eközben elindult a második öt éves terv (1961–1965), amely a vaskohászat és a fémfeldolgozó ipar további fejlesztését célként kitűzve az Ózdi Kohászati Üzemek (ÓKÜ) rekonstrukcióját is prioritásként kezelte, de a borsodi vegyipart és építőipart sem hagyta figyelmen kívül.

⁷ Saját számítás. Népszámlálás 1961: 158.

⁸ Saját számítás. Népszámlálás 1981: 734.

⁹ 2011 augusztusában a kormány által közreadott önkormányzati reformtervezet a járások visszaállítását irányozta elő, s a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium elképzelése szerint 2013-tól vidéken mintegy 170 járás létrehozása várható, köztük az ózdi is.

¹⁰ Az Országgyűlés 27. ülése 1962. évi február 16-án. Országgyűlési Napló 1962: 1716.

1. táblázat

A foglalkoztatottak száma, megoszlása és keresete az ÓKÜ-ben (1950–1965)

Év	Összes (fő)	Összesből			Munkásból		Munkások havi átlagkeresete (Ft)
		Nő (fő)	Ipari tanuló (fő)	Munkás (fő)	Nő (fő)	Szakmunkás (fő)	
1950	10 705	n. a.	471	8 183	n. a.	n. a.	733
1953	13 499	2 314	337	10 767	n. a.	n. a.	1 154
1956	13 132	1 946	n. a.	10 811	n. a.	n. a.	1 439
1958	13 183	1 772	87	10 070	1 067	3 798	1 641
1960	13 408	1 872	78	11 189	1 005	3 780	1 706
1965	13 650	1 818	103	11 190	932	4 015	1 859

(Forrás: Vass 1966: 29.)

A vasgyár körüli ipari tájövek lakosságának átrétegződése 1945 után felgyorsult. Korábban generációkon keresztül „öröklődő” hivatású bányász- vagy munkásdinasztiák csak a középkori bányakörzetekben, vagy a más területről betelepített szakmunkások lakóhelyén léteztek. A rekrutációra utal viszont, hogy 1955-ben már 6200 fő, vagyis a munkások 45%-a a 6. tájövbe sorolt, az iparvidék falvait alkotó zónából került ki.¹¹ Az ÓKÜ dolgozóinak létszáma az 1970-es évek közepén elérte a 13 750 főt, harmaduk 55 községből bejáró munkás volt az alábbi – szakmai felkészültség szerinti – munkaköri megoszlásban: ők alkották a szakmunkások 33,2%-át, a betanított munkások 45,6%-át, illetve a segédmunkások 30,2%-át.¹² A bejárás olykor kellemetlen vagy kedvezőtlen körülményeit ellensúlyozta a kedvezőnek mondható kereseti lehetőség, a rövid betanulási idő, s az alacsony szakképzettségi igény. A járásba tartozók közül közel 1100 fő az általános iskolát sem végezte el, s nem egy akadt, aki írni és olvasni sem tudott.¹³ Kiemelendő továbbá, hogy 1975-ben a bejárók legnagyobb csoportja (46,1%)¹⁴ – az országos és megyei átlagot meghaladva – 50 év fölötti dolgozó volt, akik számára a piacgazdaság megváltozott feltételei között ma a legnehezebb a munkahelyváltás és -keresés. A fenti, tömeges munkaerőt felszívó tényezők eltűnése az 1990-es évektől kezdődően fontos szerepet játszott a válságrégió hirtelen történő kiszélesedésében.

A rendszerváltozással bekövetkező gazdasági és politikai átalakulás ellehetetlenítette az 1989 előtti nemzetgazdasági folyamatokat, a volt szocialista gazdasági együttműködési rendszer pedig szétesett. A kohászati és vegyipari anyaggyártáshoz szükséges energia- és nyersanyagszállítások zömét a nyugati értékesítési piacok telítődésén túl a pénzügyi nehézségekkel küzdő magyar mezőgazdaság

¹¹ Kóródi 1959: 245.¹² Kovács 1976: 4.¹³ Vodila 1976: 81.¹⁴ Kovács 1976: 5.

exportja már nem volt képes tovább biztosítani. Az alacsony árak, a piacvesztés, az eladhatóság kérdése, a gazdaságtalan termelés, valamint az e válságjelek által sürgőssé váló szerkezetátalakítás csak tovább súlyosbította a helyzetet. A veszteségek megfékezése érdekében a kivitel támogatásának megszüntetése, valamint a termelési – ezzel együtt pedig a foglalkoztatási – szerkezet átalakítása került előtérbe. 1991. május 20-ával aztán Ózdon megszűnt a nyersvasgyártás,¹⁵ miközben országosan kezdetét vették a privatizációs, illetve csőd- és felszámolási eljárások.

RENDSZERVÁLTOZÁS ÉS A VÁLSÁGRÉGIÓ KIALAKULÁSA

A mára újfent kicserélődött, megváltozott társadalmi összetételű és igényű helyi lakónépeség számára sokszor szinte érthetetlen, mit jelentett az egykor biztos egzisztenciához szokott embereknek a munka és a gyár(ak) elvesztése. Társadalomtörténeti szempontból ehhez kapcsolódó kérdés, milyen következményekkel járt az ismételt átrétegződést eredményező nagyüzemi munkásság felszámolódása, és milyen társadalmi és kulturális veszteséget jelentett ez a térségnek?

Demográfiai szempontból a negatív előjelek valójában már a század utolsó évtizedét megelőzően megjelentek. Ózd az 1970-es évtizedig – ipari központként – még erős vonzáscentrum volt. A népmozgalmi adatokból látható, hogy a természetes szaporulat (3639 fő) 1970 és 1979 között még bőven fedezte az elvándorlók számát (955 fő), az 1980-as évtized ellenben már veszteséget mutatott. A természetes szaporodás 1980 és 1989 között 1067 fő volt, miközben a csökkenő beköltözések mellett jelentősen megnőtt az elvándorlók száma (5878 fő).¹⁶ Ez a folyamat az 1990-es években folytatódott, igaz, kisebb mértékben, s leginkább az értelmiségi csoportokra volt jellemző. 1990 és 2001 között Észak-Magyarországon a nagyobb városokat magukba foglaló kistérségek demográfiai mutatói mindvégig negatívak maradtak;¹⁷ Ózd is csökkenő lélekszámú várossá vált. E perióduson belül a természetes fogyás, illetve a folytatódó elvándorlási hullámból adódó népességvesztés összesen 3156 főt jelentett, ami az 1990. év lakónépeségének 7,2%-a. Az elvándorlási mutatók pedig különösen abban a tekintetben aggasztóak, hogy 1000 lakosra vetítve kétszer annyian hagyták el Ózdot, mint Borsod-Abaúj-Zemplén megye többi városát. A lakónépeség száma egy évtized alatt (1990 és 2000 között), Farkaslyuk leválását is beleértve, közel 12%-kal, majd a rendszerváltozást követő második évtizedben további 10%-ot meghaladó mértékben csökkent. A 2011. január 1-jei adatok szerint Ózdon mindösszesen 34 395 fő élt; ami igen jelentős, mintegy 21%-os visszaesést jelent a nehézzipar leépülésével járó rendszerváltozás utáni években.¹⁸

¹⁵ Vass 2003: 100, 104.

¹⁶ Népszámlálás 2002: 110–111.

¹⁷ Népszámlálás 2002: 110–111; Városfejlesztési stratégia 2003: 8.

¹⁸ Helységnevtár, 2011.

Az egyéb – Ózdon is megfigyelhető – demográfiai tényezők közül az országosan jellemző elöregedés, s a roma lakosság számának regionális szinten meghatározó növekedése említendő. A 2001. évi népszámlálás 75 720 főben határozta meg az ózdi kistérség településeinek élők számát. A főbb korcsoportok megoszlását nézve a legnépesebbnek ugyan a 15–39 év közé esők bizonyultak (31,9%), azonban a 40–59 év közötti (26,3%), illetve a 60 év fölötti korosztály (21,4%) aránya ebben a kistérségben is magasnak nevezhető. A munkaképes korúnak tekintett, gazdaságilag aktív vagy inaktív, 15–64 év közötti csoport 64,1%-os részaránya ugyanakkor kellően felhívja a figyelmet az 1990 utáni magas munkanélküliség okozta válsághelyzetre.¹⁹ Figyelemre méltó az is, hogy a felmérések és becslések alapján, zömmel az utóbbi kategóriába tartozó roma etnikum nagysága két évtized (1970–1990) alatt 50%-ot meghaladó mértékben emelkedett. Ózdon 1989-ben még az élve születettek (585 fő) 40%-a, Borsodnádason (69 fő) 35%-a tartozott ezen etnikai kisebbséghez, tíz évvel később viszont az előbbi település esetében az – amúgy folyamatosan csökkenő – élve születettek (487 fő) 56%-a, utóbbinál (32 fő) 53%-a volt roma származású újszülött.²⁰ A valós állapotokhoz feltételezhetően közelebb álló adatoknak, olykor jelentős eltéréseket mutatva ellentmond a 2001. évi népszámlálás, amely összeírásánál az etnikai hovatartozás felméréseinek módja már az alapján történt, hogy a megkérdezett annak vallotta-e magát. A népszámlálás idején az összesített hivatalos adatok szerint az ózdi kistérség 29 településén 8,9%-os volt a cigányság aránya; közülük kiemelkedik Arló 29,5%-kal, Sajónémeti 28,0%-kal, Domaháza 21,7%-kal, vagy Farkaslyuk 21,5%-kal. Ózdon az arányuk ekkor 6,6%-os, Borsodnádason 7,3%-os volt.²¹

2. táblázat

Népmozgalmi adatok az ózdi kistérségben (1970–2001)

A lakó- népesség számának változása	1970–1979		1980–1989		1990–2001	
	Természetes szaporodás, ill. fogyás	Vándorlási különbség	Természetes szaporodás, ill. fogyás	Vándorlási különbség	Természetes szaporodás, ill. fogyás	Vándorlási különbség
(fő)	+ 5 596	- 4 617	+ 562	- 8 886	- 1 209	- 2 493
(%)	+ 1,12		- 9,49		- 4,66	
			- 12,73			

(Saját szerkesztés. Forrás: Népszámlálás 2001: 4.1.2 Népszaporodás, 1970–2001. http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load01_2_0.html – Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)

¹⁹ Népszámlálás 2001: 4.1.4.1. A népesség korcsoport szerint.

http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load01_4_1.html – (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)

²⁰ Bacskai 2000: 25.

²¹ NORDA 2001.

Az 1980-as évekbeli negatív népesedési mutatókon a rendszerváltozás tovább rontott, miközben a gazdasági szerkezetváltás közepette a népesedési célú szociális intézkedések háttérbe szorultak. Kritikusnak mondható a kistérségből, így többnyire a megszűnt ipari szektorból elvándoroltak száma is, hiszen 30 év alatt csaknem 16 ezren hagyták el korábbi lakóhelyüket, így 1970 és 2001 között a lakónépesség számának (86 767, illetve 75 720 fő) kedvezőtlen alakulásáért elsődlegesen már nem a természetes fogyás a felelős (2. táblázat). A legfőbb okok között a ma is jellemző nagyarányú munkanélküliség és az alacsony életszínvonal nevezhető meg. Statisztikailag 1993 számított mélypontnak, amikor a regisztrált munkanélküliek száma megközelítette az ózdi gyár korábbi teljes dolgozói létszámát, s túllépte a 12 ezer főt.²² Az utolsóként alkalmazottak között nem egy olyan is volt, aki még részt vett egyes ipari létesítmények építésében, majd végső feladatként azok bontásában. Az utolsó műszak (sikta) után ők is utcára kerültek.

Mi történt azóta a korábbi gyári dolgozókkal? Hova tűnt az ipari munkásság zöme? A kérdések a többgenerációs problémakör részei, érintik a helyben maradás kényszerét, a kényszermegoldások keresését, illetve a fiatalabb korosztályok kitörési stratégiáit. A korábbi kohászati, bányászati tevékenység megszűnésével különösen a 40 év fölötti korosztály újbóli elhelyezkedése volt és maradt nehéz, körükben jóval a megyei szint alatt maradt a foglalkoztatottsági arány. A korcsoportonként – három időpontban (1995, 2000, 2005) – vizsgált adatokból kiderül, hogy a regisztrált munkanélküliek körében a 20–34, illetve a 35–49 év közöttiek voltak többségben. 1995 januárjában az előbbieik aránya 49,24%-ot, az utóbbiaké 34,5%-ot tett ki, s ez az állapot tartósnak bizonyult. Az elbocsátott, de lakóhelyén maradt ipari munkaerő egy része tehát – olykor hosszú időre – kikerült a munkaerőpiacon aktívan foglalkoztatottak köréből. Erre utal, hogy 2000-ben és 2005-ben a 49 év fölöttiek aránya már megközelítette a 15%-ot, vagyis tíz év alatt csaknem 10%-kal nőtt.²³

Az ezredfordulót követően készült tanulmányok, helyzetfeltárások és stratégiák ugyanakkor olyan átstrukturálódást érzékeltetnek, amely az úgynevezett harmadik, a szolgáltató szektor irányába való eltolódást helyezi a középpontba. Így, miközben a mezőgazdaságban és az iparban való foglalkoztatottság jelentős mértékben csökkent (1990–2001), a kiútkeresés lehetőségei többeket az új, tartósan munkahelynövelő és termelő beruházások helyett, példának okáért pont a folyamatosan visszaeső fogyasztásra és keresletre épülő kereskedelmi szféra, illetve egyéb kényszervállalkozások irányába tereltek. Az eltérő gazdasági státusúak körében, a budapesti Jelenkutatások Alapítvány és a Debreceni Egyetem 2006–2007. évi, Borsodnádason végzett szociológiai felmérései az elköltözötteknél az aktívan dolgozókat találták többségben (77%), s csupán kis hányadban (4,8%) az álláskeresőket.²⁴ A magasabb iskolai végzettségű, diplomás értelmiségiek elvesztése mellett tehát a szakképzett

²² Alabán 2007: 30.

²³ B.-A.-Z. MMK, Ózd

²⁴ Dénes 2008: 27.

munkásréteg fokozatos eltűnése jellemzi a környék többi települését is. Sok család a főváros vagy a nyugati országrészek felé vette az irányt. Mindez annak következménye is, hogy a megszűnt gyárak és bányák helyén hasonló nagyságú üzemek nem jöttek létre, illetve már az utódvállalatok egy része is bezárt (például: 1994-ben a PEKO Acélipari Művek, 2005-ben a Finomhengermű Munkás Kft., 2009-ben az Ózdi Profil Kft.), az újonnan alapított, kevés főt foglalkoztatni képes egyéni vállalkozások nagy része pedig életképtelen vagy veszteséges. Ezzel párhuzamosan azok körében, akik helyben tudtak vagy akartak maradni, új formát öltött az ingázás: a más településre eljárók száma az ezredfordulón 5558 fő volt, ami 30,1%-os arányt mutatott 2001-ben. A becslések szerint az időszakosan hazajáró, részben külföldön dolgozó szakképzett munkásréteg (kőművesek, hegesztők stb.) száma is jelentős.

A tevékenységszerkezetet nézve a fordított rekrutáció, vagyis az iparból az agráriumba való visszatérés már nem működött, sőt, a gazdasági változások folytán a mezőgazdaságban dolgozók aránya – kistérségi és városi szinten – mutatkozott a legkisebbnek (1,9%, illetve 0,8%). Az ipar–építőipar visszaszorult a második helyre (44,1–44,1%), míg a vezető helyet a szolgáltató szektor vette át (54%, illetve 55,1%).²⁵ Az ingázók körében – érthető módon – a második csoportba tartozók, vagyis az ipari (szak)munkások száma a legmagasabb. Az egyre jobban szélesedő szürke és fekete gazdaság, továbbá az igen magas számú nyugdíjazások további nagy létszámú tömeget (az utóbbi körülbelül 14 000 főt) vontak ki a munkaerőpiacról. A más régiókat meghaladó mértékben előforduló rokkantnyugdíjazások és tömeges leszázalékolások egyfajta menekülési útvonalat jelentettek a munkanélküliség elől.²⁶ Az 1980 és 1996 közötti időszakban végbement változások során az iparban hozzávetőlegesen 24%-kal csökkent a foglalkoztatottak száma, de radikális csökkenés figyelhető meg az építőipar területén is.

Az ózdi kohászat sorsával párhuzamosan alakult a helyben és a környéken folyó bányászat sorsa is. A szocialista érában állami tulajdonba vett bányák közül a Sajóvárkonyhoz tartozó bányászati bányatelep már 1957-ben, a somsályi üzem 1972-ben állt le, majd 1990-ben Farkaslyuk, 2000-ben Királd következett, végül az 1780-as években kezdődő borsodi kőszénbányászat utolsó állomását a Lyukóbányán 2004 októberében felhozott utolsó csille szén jelentette. Az elmúlt évtizedek alatt szinte teljesen eltűnt szakma még élő képviselői meglehetősen ellentmondásosan fogadták, amikor 2011 novemberében, a 1,5 milliárd Ft-os alapítókéval bejegyzett Ózdi Szénbányák Zrt., a farkaslyuki Gyürky Gyula-tárhoz új irányításával a mélyművelésű szénbányászat ismételt megindítását, és több mint ezer új munkahely létesítését ígérte. A nehézipar sorsa ellenben végleg megpecsételődni látszik.

²⁵ Saját számítás. Népszámlálás 2002: 367.

²⁶ Szalai 1997: 5.

Hasonló leépülés volt tapasztalható más szférákban, így a könnyűipar területén is, amelynek jelentősége szintén a tömeges foglalkoztatásban állt. Az előzőekben példaként említett helyi ruhagyár kapcsán 1990 áprilisában a Magyar Távirati Iroda (MTI) már tiltakozó munkásgyűlésről tudósított, amely mögött a 128 millió Ft-os vállalati veszteségeinek enyhítésére törekvő Debreceni Ruhagyár ózdi üzemével kapcsolatos értékesítési tervei álltak.²⁷ A hónap végén a varrónőket már kényszerszabadságra küldték, ezt követően pedig megkezdődött a fázisszerű végjáték. Női dolgozói leginkább kisebb varrodákban helyezkedtek el (például Hangonyban vagy az ózdi Editex Ruhaipari Kft.-ben). Míg Putnokon szövetkezet és fonoda létesült, addig a rendszerváltozás idején megemlítendő a férfi felsőruházat készítésével foglalkozó Fairway Ózd Kft., amely az angol Fairway Clothing Ltd. leányvállalataként jelent meg a városban, majd később Egerbe tette át a székhelyét.

A válsághelyzet gazdasági, társadalmi és kulturális téren egyaránt érezhető volt. Az 1990-es évek végén meghirdetett „újrakezdés városa” szlogen, majd 2011-ben a Rombauer Tivadar (1803–1855) gyáralapítóról elnevezett Rombauer-terv „zöld város” koncepciója jelentett változást Ózdon. Az ipari munkásság elvesztésével Ózd sajátos, történeti hagyományaira nézve más országok sajátosságaihoz hasonlóan sokoldalú és gazdag értékvilággal lett szegényebb. Címszavakban elég megemlíteni a „Rima birodalmán” belül a tisztai kaszinók, olvasóegyletek, kerti mulatságok, sportrendezvények, bányászzenekari előadások hangulatát, közösséget kovácsoló erejét. Az egykor rendezett, virágzó és a szó szoros értelmében virágoskertekkel övezett munkáskolóniák mára lepusztult, gettósodó telepekké, ipari műemlékvédelem alá helyezett építményei megbontott, félig vagy teljesen lerombolt, értéktelen házakká váltak. A munkásság kulturális és szórakozási igényeit kielégítő létesítmények már csak a nosztalgia szintjén léteznek: így tűnt el a somszáki bányatelep Akna úti strandja, a nagyszínpaddal ellátott kultúrház, de ilyen sors vár a Velence-telep kétszintes és az Újtelep többnyire egyszobás, vagy a Tisztisor és Nagyamerika egykor tisztviselők és gyárigazgatók számára emelt, nagy alapterületű házaira is. Az itt élők sajátos világát szemlélteti az alábbi három idézett szövegrész, egy-egy ipari tájából kiemelve:

1. Velence-telep: „Az 1920-as évek első felében épült lakótelep korszerűségben messze megelőzte a korát, elegáns munkáskolónia volt. Az egyik abból a tucatnyiból, amit a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság Ózdi Vasgyára az alkalmazottainak épített. Az alpesi stílusra emlékeztető, csúcsos, emeletes házakban kettő vagy négy lakás volt. A háromszobás, nagy lakókonyhás lakásokhoz két padlás, pince, fűskamra, disznóól, tyúkól, virágos- és veteményeskert tartozott. [...] Az ivóvizet nem, de a kert locsolásához és a vízőblítéses vécék használatához a kohóknál vagy a hengerosoknál egyszer már használt, ezért aztán erősen

²⁷ Kényszerszabadság az ózdi ruhagyárban – Elszakadnak Debrecentől. MTI, 1990. április 13. <http://www.1989.mti.hu/Pages/News.aspx?date=19900413&ni=268318&ty=1> – (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)

rozsdavörös, úgynevezett ipari vizet minden lakáshoz bevezették. [...] A rendszer egy bizonyos fokán lévőknek ingyen lakást, hozzá világítást, tüzelőt adott. A dolgozónak és családjának orvosi ellátást, néhány esetben »társládára« akár még fogpótlást is fizetett.”²⁸

2. *Bánszállás:* „Szakmányba dolgoztak, a kitermelt szén mennyiségét csillékben mérték. A csillékre akasztották fel a baligát, amely egy-egy csapat száma, ismertetője volt. [...] A csapatokban mindenkinek meg volt a beosztása, az idősebbeket kímélték, könnyebb munkára osztották. Ezekkel a baligákkal mérték a csapat teljesítményét, ezek kicserélése a sajátjukkal elbocsátást vont maga után. Megbocsáthatatlan bűnnek, lopásnak számított. A szerszám, a ruha, bakancs, karbid, a munkához szükséges dolgok mind a sajátjuk volt, a fizetésükből levonták. [...] A földek minden centiméterét megművelték a dolgos emberek. A telepiek a bányához tartozó haldányokat és egyéb területeket felortották, művelték. Minden lakáshoz kiskert is tartozott. Itt voltak az állatok óljai, a pince és a szenesláda. A megmaradt kis területeken répát, zöldséget, zellert, karalábét termeltek. Akkor még nem volt zöldséges bolt. A Sajóvárkonyon termelő bulgár, akinek földje a várkonyi vasútállomás alatt volt, a Hangonyból öntözte a földjét, hetente hordta a friss árut, nyáron dinnyét is.”²⁹

3. *Borsodnádásd:* „Közben új üzemek növelték a gyárat, / A zegzugos völgyben nőttek az új házak. / A Bányasor, Csurgó, Porosz kolónia, / A gyár közelében meg az Urak-sora. / Milyenek is voltak a munkáslakások? / Közös konyhán éltek a munkáscsaládok. / Petróleumlámpa pislákkolt azokban, / S ha nagyapó mesélt a meleg sarokban: / Elfújták a lámpát, minek azt égetni, / A mesét sötétben is lehet élvezni. / Elég volt a sparhét tompa fénye, / Szájtátva figyeltek az igaz mesére...”³⁰

Az ipari munkásság mentalitását, kulturális értékrendjét a mindenkori gazdasági adottságokon túl életformája is meghatározta. Társadalmi helyzetét a kispolgári lét ismérvei, illetve lakáskultúrája, életvitele is reprezentálta. Közben az agrárnépesség számára a munkássá válás a társadalmi hierarchián belüli, felfelé irányuló elmozdulást (mobilizációt) jelentett, a munkásság egésze előtt a polgárosodás útjára lépve sem nyílt lehetőség további felemelkedésre. Az ártétegződés ellenben számos ponton nyomot hagyott a környező falvak paraszti lakosságán: a hagyományos nagycsalád felbomlásával, a lakásviszonyok megváltozásával, az öltözködésbeli divatok gyorsulásával, a paraszti önellátás megszűnésével, valamint a táplálkozáskultúra teljes átalakulásával járt. Az újonnan kialakult kulturális értékeket képviselő tradíciókat a szocialista éra idején, illetve a rendszerváltozással nem volt hova átörökíteni, így azok – a társadalmi réteg fel számolódásával – fokozatosan fognak eltűnni.

²⁸ Fejes 2009: 10–11.

²⁹ Csák 2011: 8, 15.

³⁰ Pál István: Százéves a gyárunk. Idézi: Sági 2011: 61.

TELEPÜLÉSVIZSGÁLATOK AZ ÓZDI KISTÉRSÉGBEN

A következőkben három településvizsgálat eredményei kerülnek bemutatásra. Történeti és néprajzi fejlődésük tekintetében eltérő típusú falvakat vizsgáltunk. Az első esetben egy meglehetősen zárt, az ipari munkavállalásban megkésett településsel, Domaházával foglalkoztunk, majd a térben is élesen elkülönülő, s a nagyobb társadalmi csoportok tekintetében is erősen differenciált helyi társadalmú, mára várossá nyilvánított Borsodnádásd, illetve az Ózdtól már nagyobb távolságra fekvő, a Palócföldön kívül eső Sajóvelezd következett. E három településen 2001 és 2011 között végzett kutatások eredményeiből főként azokat az elemeket ragadjuk ki, amelyek a foglalkoztatásban bekövetkezett átmenetet, majd a rendszerváltozás társadalmi következményeit vázolják fel. E vizsgálatok során kiemelt szempontot jelentettek az egyéni és kollektív életpályákból kirajzolódó stratégiák és élethelyzetek, illetve a rájuk épülő helyi társadalom viszonyainak feltárása. Valamennyiben közös vonásként figyelhető meg az 1989–1990 utáni évek általános hanyatlást előidéző tendenciái, ezzel együtt pedig a „magyar vidék” életben maradásának – egyelőre térségi szinteken érezhető és szükségszerűen figyelemfelkeltő – vészjelei. Az utolsóként bemutatandó Sajóvelezd esetében csak utalunk a különböző irányú fejlődési pontokra.

Domaháza

Borsod-Abaúj-Zemplén megye legnyugatibb települése Ózdtól alig 20 km-re fekszik. A keleti palóc (barkó) népcsoporthoz sorolt falu többségében kismemesi családjai (az Elek, Holló és Kisbenedek famíliák) túlnyomórészt paraszti szinten élő kurialisták (egytelkes nemesek) voltak, akik fő megélhetését – a rossz minőségű földek miatt – mindig is az állattartás adta. Lakossága csak az I. világháború után érte el az 1000 főt, majd 1960-ban 1286 fővel tetőzött, azóta viszont folyamatosan csökken; ma alig 950-en élnek itt.

A rendkívül sajátos fekvésű, négy megye (Borsod, Heves, Nógrád és a történeti Gömör) határán elhelyezkedő Domaháza közel 800 éves történetében jól behatárolható a hazai társadalomtörténet egyes korszakai. Míg a dualizmus korában a kismemesi réteg és a parasztság közötti választóvonal fokozatos eltűnése, addig a Horthy-kor idején a megkésett polgárosodás és a néphagyományait őrző tradicionális társadalmú keleti palócság szerkezeti vonásainak keveredése követhető nyomon. A legnagyobb mértékű társadalmi átrétegződés a II. világháborút követően ment végbe. Ezt alátámasztandó, a két világháború közötti periódus utolsó népszámlálása idején (1941) az 533 keresőnek mindössze 4,7%-a (25 fő) dolgozott a bányászat–ipar–építőipar területén (a bányászatban mindössze 1 fő), vagyis az agrárium szerepe a foglalkozási csoportokon belül továbbra is megkérdőjelezhetetlen volt.³¹

³¹ Népszámlálás 1975: 370.

3. táblázat

Az aktív keresők (foglalkoztatottak) megoszlása Domaházán

Év	Aktív keresők aránya a népességén belül	Aktív keresők megoszlása gazdasági ágazatonként (%)					
		mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	ipar	építőipar	közlekedés, szállítás, hírközlés	kereskedelem	egyéb
1941	47,7	89,1	3,9	0,6	1,7	0,6	4,1
1960	46,8	46,8	35,0	2,3	2,7	1,5	11,7
1970	43,2	37,1	49,8	2,6	2,1	3,9	4,5
1980	36,7	19,2	61,7	1,9	3,7	5,1	8,4

(Saját szerkesztés. Forrás: Népszámlálás 1961: 182–183, 196–197; 1972: 550–551; 1975: 370–371; 1981: 735; 1982: 524–525.)

A Hangony-völgy gyártól legtávolabbi települése elszigeteltsége és zártsága révén, más Ózd környéki községektől eltérően csak később került az ÓKÜ „munkaerő-tartalék tájövébe”, miközben a munkássá válás folyamata itt nem járt a mezőgazdasággal való összefonódottság gyors felbomlásával. Sajátos „utóparaszti” társadalomkép ez, amelynek – ha nem is homogén módon, de – megmaradt a néphagyományait hűen őrző jellege, sőt, „a klasszikus téeszmodell” helyett a paraszti dolgozói tudásra, szakértelemre és eszközállományra épülő racionális gazdálkodás és parasztpolgári mentalitás egyik utolsó bástyájává vált. Ennek megfelelően, az 1970-es években végzett kérdőíves felmérések még a család hagyományos elemeinek (például: munkamegosztás) fennmaradását erősítik meg a bejáró dolgozók esetében is; igaz, bármilyen mezőgazdasági tevékenységet már a szabadidős elfoglaltságok között említenek.³²

A távolság leküzdésével, s az autóbusz-közlekedés megjelenésével erőteljes növekedés figyelhető meg az ipari munkások számát illetően. 1949-ben még csupán 64, 1960-ban már 224, 1975-ben pedig 228 domaházi, többségében napi ingázó dolgozott az ÓKÜ valamelyik részlegében; az 1960-as adatok szerint legtöbbször a közlekedési üzemeknél (az 1977-es adatokat lásd a 4. táblázatban). Az arányok később sem változtak sokat, sőt, egyes üzemeknél tömbösödés figyelhető meg az egyes családokat illetően, ilyen például a Kisbenedek család leszármazottainak „tömbszerű” megjelenése a közlekedési részlegben (még a 70-es évek második felében is 18%-os arányt képviseltek az ott dolgozó domaháziak között).³³ A rekrutációt megvizsgálva is láthatjuk, hogy a község esetében az átrétegződés csak 1945 után gyorsult fel igazán. Ez az oka annak, hogy az 1970-es évek végén a bejárók apai és anyai nagyapja (1. generáció) még közel fele arányban földműves volt (46,7%, illetve 48,9%), míg az apákat (2. generáció) szemügyre véve, hasonló százalékban már kohászati dolgozókat

³² Dömötör 1994: 375.

³³ Alabán 2003: 60.

találunk (47,9%).³⁴ A 3. generáció viszonylag fiatal korcsoportjaiban elvéve feltűntek a nők is: a Közlekedési Üzemeknél (1 fő váltóór), az Acélműben (1 fő szítáló), a Durvahengerműben (1 fő sorozati kenő), a Finomhengerműben (2 fő hegesztő, illetve gépkenő) és a Központi Karbantartóban (2 fő géplakatos, illetve harántgyalus).

4. táblázat

Az ÓKÜ domaházi dolgozói 1977 januárjában

Gyárrészleg (ÓKÜ)	A domaházi munkások száma (fő)	A domaházi munkások aránya (%)	A domaházi munkások átlag-életkora (év)
Közlekedési Üzemek	76	34,86	41,91
Acélmű	37	16,97	33,24
Durvahengermű	28	12,84	38,07
Központi Karbantartó	23	10,56	27,91
Finomhengermű	20	9,17	34,60
Nagyolvasztómű	12	5,51	41,75
Energiaszolgáltató	11	5,05	32,45
Igazgatás és egyéb	6	2,75	32,67
Rúd- és Dróthengermű (RDH)	5	2,29	28,80
Összesen	218	100,00	34,60

(Saját szerkesztés. Forrás: Névjegyzék, 1977.)

A foglalkoztatottak számának bővülése, az átlagos havi kereset emelkedése vagy a szolgáltatói szféra bővülése (például: ÁFÉSZ-boltok) a lakosság szociális és anyagi körülményeinek javulásával járt. A nehézipar szükségszerűvé váló szerkezetátalakítása idején, 1985-ben az 516 keresőnek még 77%-a (395 fő) dolgozott a vasgyárban. Az 1990 és 2001 közötti periódus ellenben már más képet fest: a munkanélküliek száma (32, illetve 117 fő)³⁵ jelentős mértékben emelkedett és tartósnak bizonyult. A (bezárt) gyár ismét bizonyította környezetformáló erejét és jelentőségét: míg fél évszázaddal korábban még a parasztság kultúrájának, a fokozatos társadalmi átrétegződésnek a kezdetétől szolgált, újfajta életmód kialakulását eredményezve, addig 1990 után a megszűnése is éreztette hatását: miközben a Bánvölgye Mgtsz egykori termőföldterületeit kárpótlásra előkészítve próbálták értékesíteni, addig a feleslegessé váló munkáscsaládok

³⁴ Dömötör 1994: 377.

³⁵ Népszámlálás 2001: 4.2.1.2: A népesség gazdasági aktivitás és nemek szerint (1990); Népszámlálás 2001: 4.2.1.3: A népesség gazdasági aktivitás és nemek szerint (2001).
http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load02_1_2.html;
http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load02_1_3.html –
 (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)

3. kép

*A munkásokat Ózd és Borsodnádasd között szállító ÓNV személyvonat. Ózd, 1966.
(Ózdi Művelődési Intézmények Városi Múzeum, Fotóarchívum.)*

létbizonytalanságba süllyedtek. Többen itt is egyéni vállalkozásba kezdtek, majd 1992-ben, 85%-os önkormányzati tulajdonrészsel – rövid életű – tejüzem (Domatej) létesült. A további kezdeményezések nagy része, köztük a kitorési stratégiák új formájaként feltűnő falusi turizmus megvalósítása (turistaszálló) is kudarcot vallott; a munkalehetőségek mind tartalmukban, mind formájukban megváltoztak a helyben maradtak számára. Ellenpélda lehet a mai napig jól működő, 1997-ben létrehozott „Domaszolg” Önálló Költségvetési Szerv, amely alaptevékenységi körébe eredetileg olyan feladatok tartoztak, mint az ivóvízellátás, a közmű üzemeltetése, a szemétszállítás, a szeméttelp fenntartása, a temetőgondozás, a gázcserelepel kezelése vagy a közhasznú dolgozók irányítása.³⁶

Az őstermelői réteg és az ipari munkásság eltűnése Domaházán is a tradicionális munkakultúra és értékrend megváltozásában rejlő veszélyeket hozta a felszínre: 1990 után sajátos életstratégiaként egyre inkább elterjedt a feketézésből, vásárolásból, színesfémgyűjtésből, illegális fakitermelésből, önállót kistermelésből magukat fenntartani igyekvők száma, akik között igen magas a már eleve a lakosság 50%-át meghaladó roma etnikum aránya. A szakképzett, iskolázottabb réteg eközben más régiókba vándorolt.

³⁶ PHI, Domaháza. 272-2/1996.

Borsodnadasd

Az Ózdtól 14 km-re délnyugatra fekvő Nadasd község közel százötven éve, 1903-ban vette fel a Borsodnadasd nevet. A 2001-ben várossá nyilvánított település alapvetően három körülhatárolható részből áll: a régi „falusi” részből, az egykori gyár köré épült telepből, és a bányászok számára épített, a várostól kicsit távolabb eső Mocsolyásból (Engels-telep). Itt épült fel 1861–1863 között az ország akkor egyik legkorszerűbb, kavarókemencékkel és profilhengerosorokkal ellátott gyára. A gyári munkavállalás fokozatos térhódítása természetesen itt is megváltoztatta a foglalkozásszerkezetet. A szakembergárdát külföldről (Csehország, Németország) érkező családok (például: Neuhöffer, Hammerstein) munkásai erősítették, pótolva a 19. század végén még kinevelésre váró hazai szakmunkás réteget.³⁷ 1930-ra a Borsodnadasdi Lemezgyárban (BNL) dolgozó helyiek száma megközelítette az 1000 főt, a következő népszámlálás idején, 1941-ben pedig a község jelenlévő népességének már 74%-a az iparból élt, s csak alig 13%-a a mezőgazdaságból.³⁸

Az 1946. december 1-jével kezdődő államosítások után a borsodnadasdi lemezgyár állami tulajdonba véve kapcsolódott be a hazai kohászatba, s az Elektroacélmű létrehozásával rögtön új üzemmérettel is gyarapodott (1949). A finomlemez gyártása a Dunai Vasmű megjelenéséig lényegében monopolisztikusnak mondható. Profilbővülését jelzi, hogy 1967-ben a járműkerékgyártás, 1968-ban a lemezfeldolgozás, 1970-ben az acélöntvény-gyártás, 1988-ban pedig a meredekvállú tárcsás kerekek előállításra vette kezdetét. A kohászati tevékenységi kör felől egyre inkább a gépipari jellegű munka meghonosítása, azon belül pedig a gépjárműkerékpánt-gyártás irányába történt elmozdulás. A rendszerváltozást követően viszont az üzemnek szembe kellett néznie azzal a ténnyel, hogy az olcsó alapanyagot a jövőben már nem kaphatja, technológiai adottságai miatt a költségeit nem tudja csökkenteni, így a végtermék ára magasabb lesz, mint a világpiacon. A vállalati lap 112 milliós veszteségről tudósított az 1990. évről, ami létszámleépítésekhez vezetett,³⁹ 1991-ben pedig megindult a felszámolási eljárás. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bíróság október 3-ai meghallgatásának jegyzőkönyve⁴⁰ szerint az év eleji 1550 fős dolgozói létszám 950-re csökkent, mivel azonban a rendelésállomány fizetőképes kereslettel tovább nem volt bővíthető, az elbocsátások folytatódtak. A Szanáló Szervezet 6836/91. iktatószámú levele alapján november 28-án megkezdődött a gyár felszámolása.⁴¹

Az industrializáció, illetve a gyárak, ipari vállalatok szívóhatása a lakosságára nézve megemelkedett, ugyanakkor az átalakult-átrétegződött városi társadalmon belül eltérő származású és eredetű, erősen differenciálódott munkásréteg alakult

³⁷ Nemcsik 1981: 150–152.

³⁸ Varga (szerk.) 1970: 92.

³⁹ *Lemezsajtó* 1991. 1. 2.

⁴⁰ Béres László, volt lemezgyári igazgató tulajdonában.

⁴¹ Végzés száma: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bíróság 2. Fpk. 207/1991/12–13.

ki a 20. század második felére. 1960-ban az ipari dolgozók 62,1%-a már szak- vagy betanított munkás volt (852 fő), az egyéb fizikai dolgozók aránya 18,2%-ot (252 fő), míg a szellemieké 18,7%-ot (260 fő) tett ki.⁴² A biztos megélhetést és egzisztenciát jelentő Borsodnádasi Lemezgyár már a 19. század végétől kezdve szakmát-foglalkozást örökítő munkáscsaládokat, munkásdinasztiákat nevelt ki, de ez jellemző volt a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. más telepein is. Példaként emelhető ki közülük a háromgenerációs Marhoffer család, amelynek második generációba tartozó tagja, Marhoffer László lakatos és hármorkovács 1951-ben a BNL nagyüzemi párttitkára lett.

5. táblázat

A munkaerőpiac megoszlása Borsodnádason a 2001. évi népszámlálás idején

Megnevezés	Fő	Arány (%)	
		kategórián belüli	összesített
Foglalkoztatottak összesen	841	–	23,4
ebből: férfi	465	55,3	12,9
ebből: nő	376	44,7	10,5
Munkanélküliek összesen	295	–	8,2
ebből: férfi	177	60,0	4,9
ebből: nő	118	40,0	3,3
Inaktív keresők összesen	1511	–	42,1
ebből: férfi	630	41,7	17,5
ebből: nő	881	58,3	24,6
Eltartottak összesen	945	–	26,3
ebből: férfi	472	49,9	13,1
ebből: nő	473	50,1	13,2
Lakosság összesen	3592	–	100

(Saját szerkesztés. Forrás: Városfejlesztési stratégia 2003: 13.)

Ekkor vette kezdetét a térségben a bányászat utolsó szakasza is; Mocsolyáson 1958-ban 50 bányászlakás épült, melyek lakóinak többsége a faluból, illetve a megye más területeiről érkezett fiatal házaspár volt, többnyire egy-két gyermekkel. Bár a bővítés több ütemben zajlott, a bányászati tevékenység az 1970-es évek utolsó harmadában végleg befejeződött a környéken. Az ipari tevékenység végső csapását a gyárbezárás jelentette 1992-ben. A privatizációk révén már csupán kisebb létszámot foglalkoztató utódvállalatok tűntek föl, köztük a mai napig működő Ples Zrt. A korábbi munkások egy része fokozatosan eltűnt a településről, amit az adatok is igazolhatnak: 1990-ben még

⁴² Varga (szerk.) 1970: 92.

az aktív dolgozók 83,3%-a (1299 fő)⁴³ tudott lakóhelyén dolgozni, 2001-ben – drasztikus visszaesés következtében – csak 66,6%-a, ami mindössze 560 főt jelentett. A más településekre naponta dolgozni eljárók aránya ugyanakkor megkétszereződött, s 2001-ben 33,4%-ot tett ki.⁴⁴

Eközben folyamatosan emelkedett a regisztrált munkanélküliek száma is: 2001-ben 300 fő körül mozgott (5. táblázat). 2010 legvégén a munkanélküliségi ráta Borsodnádason elérte a 21%-ot: az 1982 fő munkaképes korából 367 regisztrált álláskeresőt tartottak nyilván, többségük tartósan munkanélküli (a 180 napnál kevesebb ideig regisztrált munkanélküliek száma 94 fő volt).⁴⁵ Az ipari munkásság lényegében felszámolódott, az egykori kolóniák, társulati „munkásgyarmatok” életmódjában szépre, tisztaságra, rendezettségre törekvő, fiaiknak mesterséget és szerszámot átadó népe mára letűnt, igazi örököseik nincsenek. Változtak a társadalmi kategóriák megnevezései is: ma már inkább csak munkavállalókról és munkanélküliekről beszélhetünk a környéken.

4. kép

Bejárókat szállító munkásbuszok.⁴⁶ Háttérben a régi Olvasó és a Tiszti Kaszinó. Borsodnádasa, 1970-es évek közepe. (Magántulajdonban.)

⁴³ Népszámlálás 1992: 470.

⁴⁴ Népszámlálás 2001: 4.2.3: A helyben dolgozó és a más településre eljáró foglalkoztatott lakónépesség főbb demográfiai jellemzők és összevont nemzetgazdasági ág szerint: http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load02_3_0.html – (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)

⁴⁵ Gazdasági program 2011: 5.

⁴⁶ A kép műszakváltás, vagyis délután fél 2 és fél 3 körül készült. A bejáró munkások köre Borsodnádason is nagyinak mondható: például a közeli Balatonból, Bekölcéről, Tarnaleleszről, Mikófalváról különösen sokan voltak a napi ingázók.

Sajóvelezd

Történeti sajátosságaira nézve, több tekintetben is más fejlődés jellemezte a Gömör kapujának nevezett Putnok városától mindössze 4, Ózdtól pedig mintegy 20 km-re, a Sajó folyó jobb partján elhelyezkedő Sajóvelezdet. A határban folyó erdőgazdálkodás, valamint a hagyományosnak mondható káposztatermesztés és konyhakertészet mellett a 19. század végéig szőlőművelése és borkereskedelme is jelentősnek mondható, e cikkekkel Miskolc vagy Rozsnyó (Rožňava) piacait látta el.⁴⁷ Egykor jelentős állattartása – az országos tendenciáknak megfelelően – mára szintén visszaszorult. Külön kiemelandó, hogy az oklevelekben először a 13. század végén említett település több etnográfus (például: Istvánffy Gyula, Lajos Árpád, Paládi-Kovács Attila) vitájának tárgyát képezte, annak az úgynevezett palóc centrumhoz való vagy nem való tartozása kapcsán. A néprajztudomány legújabb álláspontja szerint a falu lakossága eredetileg református többségű volt, míg a keleti palócok által lakott Barkóság nevű tájegységre a katolicizmus dominanciája volt a jellemző. Utóbbi felekezeti tényező Dél-Gömör és Nyugat-Borsod határán, a katolikus és a református települési tömbök között vallási endogámiát alakított ki a házassági szokásokban, ezért társadalomformáló szerepe különösen fontosnak bizonyult.

A 20. század második felétől a hagyományos paraszti világ bomlása, az ipari munkavállalás térnyerése már ismerős folyamatként jelenik meg Sajóvelezden is, míg a rendszerváltozás – az ózdi kistérség más településeihez hasonlóan – itt is tartós létbizonytalanságot eredményezett. A napi ingázás három nagy körzetén belül a község a harmadik, tehát a legkésőbb „csatlakozott” településcsoportba sorolható, amely az 1970-es évektől adott ipari munkásokat az Ózdi Kohászati Üzemeknek.⁴⁸ Az évtized közepén a vasgár vonzaskörzete már a 40 km sugarú kört is túlnötte, bővítve ezzel Ózd szerepköri funkcióit. A bejárók száma Sajóvelezden ekkoriban 63 főre nőtt; őket a Magyar Államvasutak Közúti Gépkocsi Üzemének (MÁVAUT) buszai szállították lakó- és munkahelyük között. A foglalkoztatási adatok ennek megfelelően átalakultak: 1949-ben a keresők és eltartottak többsége még az agráriumhoz kötődött (42,2%), de ez már ekkor is csupán közel 3%-kal haladta meg az ipari népesség arányát.⁴⁹ 1960-ban az akkor 1102 lakosú településen ugyanilyen eltéréssel találkozhatunk, de ezúttal az „ipari népesség” javára (42%).⁵⁰ A felgyorsult átrétegződés nem áll meg, sőt, 1980-ra, az akkor már a putnoki járásból az ózdiba átsorolt község aktív keresőinek (375 fő) több mint fele dolgozott az iparban–építőiparban (49,6%, illetve 1,87%).⁵¹

⁴⁷ Viga 2002: 502.

⁴⁸ Paládi-Kovács 2007: 49. 2. térkép

⁴⁹ Népszámlálás 1950: 277.

⁵⁰ Népszámlálás 1961: 159.

⁵¹ Népszámlálás 1981: 735.

A kedvezőtlen, korcsoportokat befolyásoló demográfiai tényezők a 20. század első felében elkerülték a falut, így az előregedés tendenciája ekkor még nem volt érzékelhető. A legfiatalabb korosztály (15 év alattiak) aránya a második helyen állt, míg legnépesebbnek a munkaképes korú középkorosztály mutatkozott öt népszámlálás (1900, 1910, 1920, 1930, 1941) idején is. A 60 év fölöttiek száma csupán a század közepétől kezdett emelkedni, a népességfogyás jelei ellenben hamar megmutakoztak. 1980-ra a lélekszám már a 900 főt sem érte el, igaz, a visszaesés kissé megtorpant a rendszerváltozás idejére. 1990-ben 870 fő élt Sajóvelezden, a népesség gazdasági aktivitási összetételében még közel 40%-ot tett ki a foglalkoztatottak, s csupán 1%-ot a munkanélküliek aránya.⁵² 2001-re némileg emelkedett az összlakosság szám (902 fő), azonban az utóbbi kategóriákat nézve, az eltartottak száma (282 fő, 31,26%) már meghaladta az aktív keresőkét (235 fő, 26,05%), a munkanélküliek száma pedig 78 fő volt, többségük nő.⁵³ Az ÓKÚ felszámolását követően az 1998-ban 49 településről összesen még 1378 főt foglalkoztató putnoki bánya is hamarosan bezárt, ezzel a régióból eltűntek a fő munkaadók.

A Sajó közelségére építhető vízi és falusi turizmus kínálta lehetőségeket – részben – a nem megfelelő infrastruktúra következtében, illetve befektetők hiányában nehéz kihasználni, pedig ez kitörési pontot jelenhetne a településnek. Ezt támaszthatja alá az az ezredfordulón készített vidékfejlesztési stratégiai fejlesztési program, amely a szociális, továbbá a gazdasági helyzetet és környezeti tényezőket bemutató arányszámok, valamint 27 fejlettségi mutató⁵⁴ alapján rangsorolta a vizsgált településeket. Sajóvelezd ebben a kimutatásban első helyre került a „fejlettségi rangsorban”, vagyis azon kevés községek egyike, amelyek előtt a rendszerváltozást követő időszakban is adottak lennének a feltételek az életszínvonalat is kifejező gazdasági–társadalmi prosperitás előtt.

* * *

A vizsgált települések lokális szintű megközelítésben szolgáltak példaként. Célkitűzésünk az ipari táj és az ipari agglomeráció gazdaság- és társadalomformáló erejének, kollektív módon és hosszú távon meghatározónak bizonyult életstratégiáinak kiemelése volt. Az elemzések alapját képző statisztikai források, valamint a helytörténeti alkotások letűnt korok letűnt társadalmi csoportjairól árulkodnak, amelyeknek nincsenek igazi örökösei. Az iparosítás társadalmi rétegződést és foglalkoztatást befolyásoló hatása a rendszerváltozást

⁵² Népszámlálás 1990. 4.2.1.2: A népesség gazdasági aktivitás és nemek szerint: http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load02_1_2.html – (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)

⁵³ Népszámlálás 2001. 4.2.1.3: A népesség gazdasági aktivitás és nemek szerint: http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load02_1_3.html – (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)

⁵⁴ SAPARD 2000: 35.

követő változásokkal óriási űrt hagyott maga után: nincs bányá, nincs gyár, nincs téesz, nincs parasztság, nincs ipari munkásság. A rendszerváltás óta eltelt közel negyed évszázadban a prosperitás még átmenetileg sem érezhető, így mára sokszor hamisnak tűnő nosztalgiává vált a kommunista éra időszaka, a mindennapi szocializmus jóléti világa. A középpontban álló, az élet minden területére hatással bíró bányász- és kohászmuált értékrendje, az erősen differenciált, a helyi társadalmakat mégis egységesen jellemző munkásság ugyanakkor ténylegesen eltűnt, átadva a helyet a hanyatlásnak és a kilátástalanságnak. Az ózdi kistérség falvai esetében összefoglalva az alábbi tendenciák és közös vonások állapíthatók meg:

1. Az industrializáció eltérő időpontban és tempóban, fokozatos ütemet követve gyakorolt hatást az Ózd környéki ipari tájövek többnyire östermelő és állattartó, kismemesi vagy paraszti népességű településeire.
2. Az ipar térhódítása eltérő vonásokat mutatott a nem honos szakképzett munkaerőt igénylő bányászat, illetve a később teret hódító, erősen differenciált, üzemi munkásokat alkalmazó vas- és acélgyártás terén. A társadalmi átrétegződés eltérő, de tartósan biztos életstratégiákat alakított ki, de tradíciókat háttérbe szorító életmódváltással járt.
3. A biztos egzisztenciát jelentő bányá és gyár arculatformáló erővel bírt: a lakosság polgárosodása, számának folyamatos emelkedése, ugyanakkor cserélődése mellett sajátos kultúrát teremtett ma már ipari örökségvédelem alatt álló építményekkel.
4. A statisztikai adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a bejárás és ingázás kiszélesedésével generációkon átívelő, sokszor a mezőgazdaságból érkező munkácsoládok alakultak ki, a biztos megélhetés forrása pedig az agrárium szerepét végérvényesen háttérbe szorító ipari szektor lett.
5. Az 1989–1990-es rendszerváltozással, a nehézipar leépülésével párhuzamosan eddig ismeretlennek tűnő társadalmi válságjelek tűntek föl: a munkanélküliség, a negatív irányba fordult és kifelé mutató migráció, a kényszervállalkozók megjelenése és a kontinuitás megszakadását jelző, nagy történelmi múltú társadalmi csoportok eltűnése.

FORRÁSOK

Polgármesteri Hivatal Irattára, Domaháza (PHI, Domaháza).

B-A-Z MMK, Ózd: *B.-A.-Z. Megyei Munkaügyi Központ Ózdi Kirendeltségének adatai a regisztrált munkanélküliek összetételének alakulásáról (1993–2002)*. Borsod-Aba-új-Zemplén Megyei Munkaügyi Központ, Ózd.

Bacscai Jánosné 2000: *A munkanélküli cigányok helyzete Ózdon és környékén*. Kézirat. (Ózdi Művelődési Intézmények Városi Könyvtár. Szakdolgozat. Lelt. sz. 95.)

- Csák Lászlóné 2011: *Volt egyszer... Bánszállás*. Kézirat. Ózd.
- Gazdasági program 2011: *Borsodnádasd város önkormányzatának gazdasági programja 2011–2014*. Kézirat. Borsodnádasd.
- Helységnévtár 2011: *A Magyar Köztársaság Helységnévtára, 2011*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. <http://www.ksh.hu/apps/cp.hnt2.hnt> – (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)
- Kovács Károly 1976: *A bejáró dolgozók helyzete és szerepe az Ózdi Kohászati Üzemeknél*. Kézirat. (Ózdi Művelődési Intézmények Városi Múzeum Adattára. Lelt. sz. 408-80.)
- Lemezsjajtó: A Borsodnádasi Lemezgyár hivatalos lapja, 1991.
- Népszámlálás 1934: *Az 1930. évi népszámlálás. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenkint*. In: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 86. kötet. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 1950: *1949. évi népszámlálás 8. A foglalkozási statisztika részletes eredményei*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 1961: *Az 1960. évi népszámlálás 3. g. Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc személyi és családi adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 1972: *Az 1970. évi népszámlálás 11. Borsod-Abaúj-Zemplén megye adatai I.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 1975: *Az 1941. évi népszámlálás 1. Foglalkozási adatok községek szerint*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 1981: *Az 1980. évi népszámlálás 5. Borsod-Abaúj-Zemplén megye adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 1982: *Az 1980. évi népszámlálás 29. A községek főbb adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 1992: *1990. évi népszámlálás 7. Borsod-Abaúj-Zemplén megye adatai*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Népszámlálás 2001: *Népszámlálás 2001*. <http://www.nepszamlalas2001.hu> (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)
- Népszámlálás 2002: *Népszámlálás 2001. 6. Területi adatok. 6.5. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. II. kötet*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- NORDA 2001: *Az összes és a cigány népesség száma Észak-Magyarországon. 2001. február 1. Segédanyag a ROP pályázatok mellékleteihez*. Kézirat. NORDA – Észak-Magyarországi Regionális Fejlesztési Ügynökség, Miskolc.
- Országgyűlési Napló 1962: *Országgyűlési Napló. I. kötet, 1958–1962*. http://www3.arcanum.hu/onap/pics/a.pdf?v=pdf&a=pdf&p=PDF&id=KN-1958_1/KN-1958_1%20860&no=0 – (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 12.)
- Peja Győző 1955: *Az ózdi táj élete*. Kézirat. (Ózdi Művelődési Intézmények Városi Múzeum Adattára. Lelt. sz. 227-80.)
- SAPARD 2000: *SAPARD–Vidékfejlesztési Stratégiai Program 2002–2006. 2. rész: Stratégiai Program*. Kézirat. Örhegy Egyesület, Ózd.
- Tengely Adrienn 2001: *A nemzeti tanácsok működése az ózdi járásban (1918. november–1919. március)*. Kézirat. (Ózdi Művelődési Intézmények Városi Múzeum Adattára. Lelt. sz. 825-2001.)
- Varga Gáborné (szerk.) 1970: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, Miskolc.

- Városfejlesztési stratégia 2003: *Ózd városfejlesztési stratégia*. Kézirat, Ózd.
- Vass Tibor 1966: *A borsodi monográfiához szükséges adatgyűjtés*. Kézirat. (Ózdi Művelődési Intézmények Városi Múzeum Adattára. Lelt. sz. 334-80.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alabán Péter 2003: Falu a szocializmusban: Domaháza 1945–1989. *Comitatus* (13.) 6. 57–66.
- Alabán Péter 2007: Társadalmi viszonyok Ózdon a rendszerváltozás után. In: Alabán Péter – Döbör Istvánné – Kocsik László (szerk.): *Lakóhelyünk Ózd 15*. Ózdi Művelődési Intézmények Lajos Árpád Honismereti Kör, Ózd, 26–39.
- Dénes Attila 2008: Dicső múlttal sújtott válsághelyzet Borsodnádason. In: Dénes Attila – Kiss Márta – Rácz Katalin – Schwarcz Gyöngyi (szerk.): *Alkalmazkodási stratégiák a vidék gazdaságában*. (Jelen-kutatások 1.) Jelenkutatások Alapítvány, Budapest, 21–35.
- Dömötör Ákos 1994: A Hangony-völgyi bejáró munkások a hetvenes években: néprajzi változásvizsgálat. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 373–392.
- Fejes István 2009: Srácok a salakpalotákban. In: Fejes István: *3 tükkörcserép*. Novum Pro, Sopron, 9–120.
- Kóródi József 1959: *A borsodi iparvidék*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Lehoczky Alfréd 1975: Az ipari létszám forrásai Borsod megyében a nagyipar kialakulásának időszakában. *Borsodi Szemle* (20.) 4. 56–61.
- Nemcsik Pál 1981: Adatok a borsodnádasi munkásság betelepedéséhez, munkamegosztásához és migrációjához, 1864–1909. In: Román János (szerk.): *Borsodi Levéltári Évkönyv IV*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 149–174.
- Paládi-Kovács Attila 2007: *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sági Tibor 2011: *Üdvözet Borsodnádadról*. Könyvműhely.hu, h. n.
- Szabó Zoltán 1938: *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Cserépfalvi, Budapest.
- Szalai Ákos 1997: *Ózd, válságrégió aktív helyi válságkezeléssel*. Kézirat. Muníción Bt., Budapest.
- Vass Tibor 2003: *Az ózdi nyersvasgyártás története 1906–1996*. Csorba Lajos, Miskolc.
- Viga Gyula 2002: Kistáji munkamegosztás és árucseré. In: Baráz Csaba (szerk.): *A Bükk Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek*. Bükk Nemzeti Park Igazgatósága, Eger, 499–515.
- Vodila Barna 1976: Az ózdi járás bejáró dolgozóiról. *Borsodi Szemle* (21). 3. 78–83.